

הגות וחינוך

ד"ר יהושפט נבו

לזכר הנשמות הזכות
הדסה וצביקי סיסטין ז"ל
שהחזירו נשמותיהם למראם
חודשיים לאחר נישואיהם

יסודותיה הרעיוניים של שנת השמיטה

הנחת יסוד היא, שלארץ ישראל יש קדושה מיוחדת: "אמר החבר: כל מי שנתנבא לא נתנבא כי אם בה או בעמורה. הנה נתנבא אברהם כדי שיעבור בה, ויחזקאל ודניאל מפניה... אבל אדם היא היתה אדמתו ובה מת כאשר קבלנו... והיא הארץ הנקראת 'לפני ה', הנאמר עליה 'תמיד עיני ה' אלוך בד'1'. וכן מצינו: "הרי שקדושת הארץ ומעלתה היא משעת נתינתה אל האבות הקדושים, לא משעת הכבוש...2".

קדושה מיוחדת וקבועה זו של הארץ, עומדת ביסוד מצוות השמיטה והיא נושאו של מאמר זה.

בטעם מצוות השמיטה נאמרו דעות שונות. הרמב"ם מציין: "כל המצוות שמנינו בהלכות שמיטה ויובל - (טעם) חלקן רחמים ונדיבות כלפי כל בני אדם, ככתוב: 'ואכלו אביוני עמך ויתרם תאכל חית השדה' (שמות כ"ג, יא), כדי שהאדמה תפרה ותתחזק בהוברתה. ו(טעם) חלקן חמלה על העבדים והעניים... ו(טעם) חלקן דאגה לתקינות הפרנסה בתמידות, בכך שתהא הארץ כולה (נחלות) בלתי ניתנות להעברה, שלא תיתכן לגביהן מכירה מוחלטת: 'והארץ לא תמכר לצמיתות' (ויקרא כ"ה, כג), רק שהקרן של רכושו של אדם שמורה לו ולירשיו, ו(הקונה) יאסוף את יבולה ולא יותר"3.

הרמב"ם נותן איפוא, למצוות השמיטה טעם סוציאלי.

אולם בעל "ספר החינוך" קובע כי "משרשי המצווה לקבוע בלבנו... עניין חידוש העולם, 'כי ששת ימים עשה ה' את השמים ואת הארץ' (שמות כ', יא), וביום השביעי שלא ברא דבר - הכתיב מנוחה על עצמו. ולמען הסיר ולעקור ולשרש מרעיונו דבר הקדמות אשר יאמינו הכופרים בתורה ובו יהרסו כל פינותיה ויפרצו חומותיה, באה חובה עלינו להוציא כל זמננו יום ויום ושנה שנה

1. "כזרי"ג, ד.

2. ר' אישתורי הפרחי, "כפתור ופרח", מהדורת עדלמאן, ברלין תרנ"א, צילום ירושלים תשי"ט, פרק עשירי עמ' לו.

3. רמב"ם, "מורה נבוכים", חלק שלישי פרק ל"ט, מהדורת מיכאל שורץ, אוניברסיטת תל אביב תשס"ג, עמ' 571.

על דבר זה למנות שש שנים ולשבות בשביעית. ולכן צוה ברוך הוא, להפקיד כל מה שתוציא הארץ בשנה זו... כדי שיזכור האדם כי הארץ שמוציאה אליו הפרות בכל שנה ושנה, לא בכוחה וסגולתה תוציא אותם, כי יש אדון עליה ועל אדוניה...⁴

גם ר' יצחק עראמה, בדומה ל"ספר החינוך", קובע את טעם השמיטה כזכר למעשה בראשית: "שם לנו נרות מאירים ופתח לנו חלונות שקופים והציב לעינינו סימנים מובהקים במנייני המשך זמננו, ימינו, שמועותינו ושנותינו, אשר לא נוכל להתעלם מהם כי אם בשגעון ובעורון... כי הנה עבודת ששת ימים ושביעת השביעי היא עדות נאמנה שהעולם נברא ברצון הבורא... והנה זה יהיה אות ומופת מוחלט לאמיתת מציאותו...⁵

על היחס שבין השבת לשמיטה, אומר רשי"ר הירש⁶: "שבת הארץ דומה לשבת בראשית, אלא שזו מתייחסת לארץ ישראל - וזו לכדור הארץ. שבת בראשית מבטאת כניעה לבורא העולם ולמלכו, ואילו שבת הארץ מבטאת כניעה למי שארץ ישראל קנויה לו".

חז"ל תלו את מצוות השמיטה בהודאה על כך שהארץ שייכת לה: "אמר הקב"ה לישראל, זרעו שש והשמיטו שבע כדי שתדעו שהארץ שלי היא"⁷.

מפרשים אחרים מוצאים את טעם השמיטה בשייכותה של הארץ לה. רבנו בחיי כותב: "וכל העניין הוא שאינו רשאי שינהוג בשדהו ובכרמו מנהג אדון כלל, אלא שיהיו כל פירותיו הפקר לכל העולם... ולכך ציוותה התורה מצוה זו, שיהו כל מיני הממשלה והאדנות שבתחוננים בטלים בעבודת הארץ, כדי שיתבונן האדם בלבו כי אין עיקר האדנות והממשלה אלא לאדון הכל ב"ה"⁸. וכן מציין ר' יעקב מקלענבורג: "שגם עובדי אדמה כאשר ישבתו בשנה ההיא, יתעוררו לדרוש את ה' באופן מה, כדי שיתבונן כל אדם שכל מיני ממשלה ואדנות בתחוננים הם בטלים, ואין עיקר האדנות והממשלה אלא לאדון הכל ית"⁹. ר' שלמה אפרים מלונטשיץ¹⁰, מציין את הסכנה האמונית הרובצת לפתחו של עובד האדמה: "אומר אני, שטעם מצוה זו היא, להשריש את ישראל במידת האמונה והבטחון בה. כי חשש הקב"ה פן בבואם אל הארץ יתעסקו בעבודת

4. "ספר החינוך" מצוה פד.

5. "עקידת יצחק", ספר ויקרא, שער סט.

6. בפירושו לויקרא כ"ה, ב.

7. סנהדרין לט, ע"א.

8. "ביאור על התורה", מהדורת שעוועל לויקרא כ"ה, ב "ושבתה הארץ שבת לה".

9. "הכתב והקבלה" לויקרא כ"ה, ד "שבת לה".

10. "כלי יקר" לויקרא כ"ה, ב.

האדמה על המנהג הטבעי, וכאשר כביר מצאה ידם, ישכחו את הי ויסירו בטחונם ממנו ויחשבו כי כוחם ועצם ידם עשה להם את החיל הזה, ועולם כמנהגו נוהג ויחשבו שהארץ שלהם היא, והם הבעלים ואין זולתם"¹¹.

הטעם הסוציאלי למצוות השמיטה נעוץ במקראות העוסקים בשמיטה בפרשת משפטים נאמר: "והשביעית תשמטנה ונטשתה ואכלו אביוני עמך" (שמות כ"ג, יא). ואף בפרשת בהר נאמר: "והיתה שבת הארץ לכם לאכלה לך ולעבדך ולאמתך ולשכירך ולתושבך הגרים עמך" (ויקרא כ"ה, ו). גם סמיכות הפרשיות בין פרשת השמיטה (שם, יט-כד) לבין "כי ימוך אחיך" (שם, כה), תומכים ברעיון זה, ומדגישים את הערבות ההדדית שבתוך עם ישראל. גם הקשר של השמיטה ליובל "וספרת לך שבע שבתות שנים שבע שנים שבע פעמים והיו לך ימי שבע שבתות השנים תשע וארבעים שנה" (שם, ח), מטעים את ההיבט הסוציאלי, שהרי ביובל נאמר: "וקדשתם את שנת החמישים שנה וקראתם דרוך בארץ לכל יושביה, יובל היא תהיה לכם ושבתם איש אל אחוזתו ואיש אל משפחתו תשובו" (שם, י). הפסוק מטעים את הרעיון שבהגיע שנת היובל כל העיוותים החברתיים באים על תיקונם. אדם שנולד למשפחה עניה ובמשפחה זו העוני מולד ומועבר לדור הבא, יכול הוא או בנו להתחיל את חייו מחדש, כאשר נחלאת המשפחה חזרו אליו, מבלי שישא על גבו את מורשת הכשלונות הכלכליים של הדור הקודם. היטיב לבטא זאת רש"י הירש בפירושו לפסוק "יובל היא תהיה לכם": "והרי זו מתנת חסד של א-ל כל יכול עושה פלא. חוסר השוויון של הרכוש וכל רב גווניות בני האדם הביאו לידי תוצאות מנוגדות של עושר ועוני, של תלות ועצמאות. והרי אלה מומים שחיי החברה לקו בהם כלפי פנים, והיחסים המדיניים שבין האומות הרסו את מעמדן כלפי חוץ. ועל כל אלה יכפר היובל ואת כל אלה הוא ימחה. חסד ה' יחזיר לאומה את בריאותה החברתית ואת חירותה המדינית, והאומה תחדש ימיה כקדם... כי ה' חידש את חירותה ועצמאותה כלפי פנים וכלפי חוץ".

אולם נראה לנו, כי המקראות מציגים היבט נוסף, הקושר את מצוות השמיטה ליחסים שבין עם ישראל לארץ ישראל. בפרשת התוכחה מדגישה התורה: "אז תרצה הארץ את שבתותיה כל ימי השמה ואתם בארץ אויביכם, אז תשבת הארץ והרצת את שבתותיה" (ויקרא כ"ו, לד). היינו, בעוון אי שמירת שמיטה עם ישראל גולים מארצם. וכן דרשו חז"ל על אתר: "תניא: בעוון השמטת שמיטין ויובלות גלות בא לעולם ומגלין אותם, ובאים אחרים ויושבים במקומם, שנאמר "אז תרצה הארץ את שבתותיה" וכי¹². הקשר בין אי שמירת שביעית לבין גלות עם ישראל מוסבר ב"מדרש לקח טוב"¹³: "בא וראה כמה קשה אבק של שביעית,

11. על הסכנה האמונית הרובצת לפתחו של עובד האדמה, ראה אי סמט, "עיונים בפרשיות השביעית", ח"א, ירושלים תשס"ב, עמ' 20-12.

12. שבת לג, ע"א.

13. "מדרש לקח טוב" המכונה "פסיקתא זוטרתי", מאת ר' טוביה ברי אליעזר על אתר.

שהרי אומר עניין פסוק זה למעלה: 'אז תשבת הארץ והרצת את שבתותיה: ועוד חזר ואמר: 'ותרץ את שבתותיה, וכל כך למה? לפי שהוא כופר במי שאמר והיה העולם. שהרי אמר הקב"ה 'כי לי הארץ, זרעו שש והשמיטו שביעית כדי שתדעו שהארץ שלי היא'¹⁴.

הרעיון בדבר גלות כעונש על אי שמירת שמיטה, מעורר תמיהה: מהו הקשר שבין החטא לעונשו? נראה לנו, כי התורה עצמה משיבה על שאלה זו, בהדגישה את הרעיון שארץ ישראל שייכת לה: 'והארץ לא תמכר לצמיתות כי לי הארץ כי גרים ותושבים אתם עמדי', וכפי שיוסבר להלן. לפסוק 'והשביעית תשמטנה ונטשתה' (שמות כ"ג, יא), אומר רש"י הירש: 'בקיום מצוות השמיטה מודיעה אומה קבל עולם כי ארצה לה, והוא אדונה האחד והיחיד והאמיתי. בשנה השביעית היא מושכת את ידה מלהשתמש בזכות בעלותה על האדמה, וברגש של כניעה היא מחזירה את אדמתה לאדון הארץ. בעשותה כן - היא מכריזה על עצמה כעל 'גרים ותושבים' על אדמתה שלה...'

לפי פרשת 'בהר', עם ישראל אינו אדוני הארץ כלל, אלא במעמד של 'גרים ותושבים'. ניתן להסביר זאת כדוגמאת דירת שרד הניתנת לעובד ציבור, הרשאי לגור בה כל זמן שהוא משרת את הציבור. תלמידי ה"כולל" מקבלים דירות מגורים, והם רשאים לגור בהן כל זמן שהם לומדים ב"כולל". כך, עם ישראל זכאי למגורים בארץ ישראל, כל זמן שהוא ממלא את התנאים, היינו את המצוות. בהפסיקו לקיימן - פוקעת זכותו לשבת בארץ. אי קיום מצוות השמיטה גורם לסילוק עם ישראל מהארץ, באשר שביתתנו בשביעית מבטאת יותר מכל מצוה אחרת את הכרתנו בבעלות ה' על הארץ ואת היותנו גרים ותושבים בה. ארץ ישראל ניתנת לנו על תנאי שנקיים את מצוות ה', ובהמנענו מכך, פוקעת זכותנו לשבת בה.

בכמה מקומות מזכירה התורה שארץ ישראל ניתנת לעם ישראל על תנאי ולא כמתנה חלוטה.

בברית בין הבתרים מודיע הקב"ה לאברהם: 'ודור רביעי ישובו הנה כי לא שלם עון האמורי עד הנה' (בראשית ט"ו, טז). רש"י מפרש: 'לכוות מסתלח מארצו עד אותו זמן, שאין הקב"ה נפרע מן אומה עד שתתמלח סאתה'¹⁵. הרעיון הוא, שאין עם ישראל זוכה לשבת בארץ ישראל מיד, אלא כעבור ארבע מאות שנה, כיוון שסאת חטאי האמורי עדיין לא השלמה, ועדיין אין הוא מתחייב

14. בפירוש ר' יוסף בכור שור, מהדורת י"ג נב, ירושלים תשנ"ד, על אתר, המחבר מציין: 'שבעים שמיטות בטלו ושבעים שנה היו בגלות בבל, כדכתיב בדברי הימים: 'עד רצתה הארץ את שבתותיה כל ימי השמה שכתה למלאות שבעים שנה' (דברי הימים ב' ל"ג, כא). וראה על החשבון בהרחבה בפירוש רש"י לויקרא על אתר.

15. סוטה ט, ע"א.

גלות מהארץ. מכאן - שארץ ישראל ניתנת ליושבים עליה על תנאי. בבראשית י"ח, יט אומר ה' על אברהם: "כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחריו ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט למען הביא ה' על אברהם את אשר דבר עליו". לפי רש"י "ידעתיו", משמעו גדלתו ורוממתו. לאמור - הקבי"ה בחר באברהם כיוון שהוא מגשים יעודים מוסריים של צדק ומשפט. מסקנת הדברים היא, שכדי שעם ישראל יזכה בארץ, הוא צריך לעמוד במבחנים ובדרישות. בדברים י"א, יא-יב מדברת התורה על שבחה של ארץ ישראל, בהשוותה אותה למצרים: "כי הארץ אשר אתה בא שמה לרשתה לא כארץ מצרים היא אשר יצאתם משם, אשר תורע את זרעך והשקית ברגלך כגן הירק, והארץ אשר אתם עוברים שמה לרשתה ארץ הרים ובקעות למטר השמים תשתה מים. ארץ אשר ה' אלוקיך דורש אותה תמיד עיני ה' אלוקיך בה מרשית השנה ועד אחרית שנה". לפי רש"י ארץ ישראל טובה יותר ממצרים, כפי שמציין הכתוב. אולם רש"י מעמידנו על כך, שטובה של ארץ ישראל ניתן לנו על תנאי: "כן שיטת פרשיות הללו, צריכים אתם לשמור את מצוות ה' אלוקיכם, כי הארץ הזאת טובה מארץ מצרים לשומרי מצוותיו, ורעה מכל הארצות ללא שומרים...".

רש"י ממשיך לבאר, שבארץ מצרים אין מצפים לגשם, ובין אם חוטאים בין אם לא - אם טורחים בהשקאת שדותיהם, יש להם לחם, מה שאין כן בארץ ישראל, שאם שומרים את המצוות, מקבלים גשם ללא טורח, ואם לא שומרים - גם אם יטרחו, לא יהיה להם לחם. והוכחה לכך, המשך הפרשה "והיה אם שמוע". לפי זה, טובה של ארץ ישראל ניתן על תנאי שילכו בדרך הנכונה.

מהו הדבר שעושה את ארץ ישראל למיוחדת, שכך טבעה? על שאלה זו עונה הרמב"ם¹⁶, המסביר שארץ ישראל מושגחת ישירות על ידי הקב"ה, מה שאין כן יתר הארצות המושגחות באמצעות מתווכים: "והענין כי השם הנכבד ברא הכל ושם כוח התחתונים בעליונים, ונתן על כל עם ועם בארצותם לגוייהם כוכב ומזל ידוע, כאשר נודע באיצטגנינות, וזהו שנאמר 'אשר חלק ה' אלוקיך אותם לכל העמים' (דברים ד', יט). כי חילק לכולם מזלות בשמים וגבוהים עליהם מלאכי עליון, נתנם להיות שרים עליהם... אבל ארץ ישראל אמצעות הישוב היא נחלת ה' מיוחדת לשמו, לא נתן עליה מן המלאכים קצין שוטר ומושל, בהנחילו אותה לעמו המיוחד שמו זרע אוהביו. וזהו שאמר 'והייתם לי סגולה מכל העמים כי לי כל הארץ' (שמות י"ט, ה)... והנה הארץ שהיא נחלת ה' הנכבד תקיא כל מטמא אותה ולא תסבול עובדי עבודה זרה ומגלים עריות".

16. בפירושו לויקרא י"ח, כה ד"ה "ותטמא הארץ".

במרוצת הדורות קדושת ארץ ישראל משכה אליה יהודים ששאפו לעלות לארץ. אולם בהיותה ארץ קדושה ובעלת תביעות דתיות חמורות, נרתעו רבים מלהגשים שאיפה זו. הרמב"ן כותב: "נמצא קירובן של ישראל אצל הקב"ה הוא הגורם ריחוקם, וכל שכן הזוכים ליישב לפני הקב"ה בארצו שהם כמו רואי פני המלך. ואם זהירים בכבודו, טוב להם ואשריהם. ואם ממרים בו - אוי להם יותר מכל הבריות, שהם עושין מלחמה ומכעיסין את המלך בפלטרין שלו"¹⁷.

אף המהר"ם מרוטנבורג כותב דברים ברוח זו: "ובלבד שיהא פרוש מכאן ואילך ויזהר מכל מיני עוון, ויקיים כל המצוות התלויות בארץ. שאם יחטא שם בארץ ישראל יענש יותר מכל עבירות שיחטא בחוצה לארץ, כי השם דורש אותה תמיד ועיני השם בה והשגחתו תדיר. ואינו דומה המורד במלכות בפלטרין למורד מרחוק חוץ לפלטרין, והיינו מיארץ אוכלת יושביה" (במדבר י"ג, לב)... "ולא תקיא הארץ אתכם כאשר קאה את הגוי אשר לפניכם" (ויקרא י"ח, כח). לפי שמקראה עונדי עבירות"¹⁸.

לחוששים מפני דירת ארץ ישראל בגלל קדושתה, שותף גם השל"ה, ר' ישעיהו הורוויץ שעלה לארץ מפראג בשנת 1621, וכה הוא כותב בספרו "שני לוחות הברית": "וצריך האדם הדר בארץ ישראל לזכור תמיד בשם (ארץ) כנען המורה על עבדות והכנעה (לה')... תזכרו להיות גרים בארצכם, כמו שאמר דוד 'ער אנכי בארץ' (תהלים קי"ט, ט)... הכלל העולה, יושבי הארץ צריכים להיות בהכנע וכמו גרים, לא יעשו העיקר להתישב באיתן מושבו... רק יהיה בארץ מגורי אביו... וסימנך 'ארץ אוכלת יושביה היא, מכלה את הרוצים לישב בה בשלוה ובתוקף, לאכול פירותיה ולהנות בה לבד"¹⁹.

העולה מזה הוא, שארץ ישראל נתקדשה בקדושה מיוחדת שביטויה העיקרי הוא עובדת היותה מושגחת ישירות על ידי הקב"ה ולא באמצעות מתווכים. הקב"ה הנחילה לעם סגולתו המיוחד שמו, על תנאי שיקיים את מצוותיו. כיוון שארץ ישראל איננה סובלת חוטאים, היא מקיאה אותם כפי שאירע לשבעת העמים. אותו גורל מאיים גם על עם ישראל אם לא יקיים את מצוות ה'. מעתה יובן גם, מדוע בעוון ביטול שמיטה, המבטאת את בעלותו של ה' על הארץ, יענש עם ישראל בגלות מארצו.

17. הרמב"ן, דרשה לראש השנה, כתבי הרמב"ן, א, מהדורת שעוועל, ירושלים תשכ"ג, עמ' רמט.

18. מהר"ם מרוטנבורג, שו"ת מהר"ם, מהדורת אי"מ בלוד, ס'לין תרנ"א, עמ' 5.

19. ר' ישעיהו הורוויץ, "שני לוחות הברית", ורשה תרנ"ג, צילום ירושלים תשכ"ג, ג, דף יא, ע"א.

אחרית דבר

שלושה מוקדי קדושה עומדים במרכזה של היהדות: **הקב"ה, עם ישראל וארץ ישראל**. לארץ ישראל קדושה קבועה, באשר הקב"ה בחר להשכן בה את שכינתו ולהשגיח עליה השגחה ישירה. עם ישראל שואב את קדושתו מהקב"ה ומתורתו, אולם שלא כארץ ישראל שקדושתה קבועה ועומדת²⁰, קדושתו של עם ישראל נתונה לעליות וירידות, שהרי האדם יכול לחזק את קדושתו ולטפחה, אולם ביכולתו גם לפגום בה. מעשיו יקרבוהו ומעשיו ירחקוהו מהקב"ה. אולם ביהדות מוכרת גם קדושה נוספת - קדושת הזמן. כשם ששבתות וימים טובים מתרוממים לדרגת קדושה מתוך ימות החול, כך עולה שנת השמיטה לדרגת קדושה מתוך שנות החול. דומה כי קדושת השמיטה משמשת כחוליה מקשרת בין קדושת הארץ לקדושת האדם, שהרי האדם מקדש את הארץ באמצעות קיום מצוות השמיטה. אולם יושם לב למעמדה של הארץ ביחס לשמיטה. התורה מדגישה: **"ושבתה הארץ שבת לה"** (ויקרא כ"ה, ב), וכן **"שבת שבתון יהיה לארץ שבת לה"** (שם, ד"ו) - כלומר, פנייה לארץ, בהשוואה לפניית התורה לאדם: **"שש שנים תזרע שדך ושש שנים תזמור כרמך"** (שם, ג), וכן **"שדך לא תזרע וכרמך לא תזמור"** (שם, ד). התורה מבחינה בין שביתת הארץ לשביתת האדם, כאילו לפנינו שני צווים לשתי ישויות - לאדם ולארץ בנפרד²¹.

בין שתי קדושות אלו - קדושת הארץ וקדושת האדם, יש יחסי גומלין כשהשמיטה מקשרת ביניהן. האדם מקדש את הארץ בהמנעותו מעבודה בשנת השמיטה, אולם גם הארץ השובתת משפיעה על האדם²². ההיגד: **"והיתה שבת הארץ לכם לאכלה"** (שם, ו), מטעים את עצמאותה כביכול של הארץ, ואת יכולתה להשפיע על האדם ולספק לו אוכל בתנאי שמיטה. אולם היכולת לפגום ביחסים ההדדיים מצוייה בידי האדם בלבד, שכן היוזמה בידו. הארץ איננה יוזמת אלא מגיבה. כאשר האדם פוגם בקדושת הארץ באמצעות ביטול מצוות השמיטה, הארץ גומלת לו בהקאתו ממנה. כך נאמר בפרשת התוכחה: **"והשימותי אני את הארץ... ואתכם אזרה בגי'ם... והיתה ארצכם שממה... אז תרצה הארץ את שבתותיה"** וכו' (ויקרא כ"ו, לב-לד). כלומר, הקב"ה מעניש את עם ישראל בעון ביטול שמיטה. אולם בהמשך נאמר בנוסף: **"והארץ תעזב מהם ותריץ את שבתותיה..."** (שם, מג). כלומר, פרט לעונש מידי שמים, גם הארץ עצמה מענישה. מעתה יובן מדוע נמרת גלות על עם ישראל בעוון ביטול שמיטה. יהודי המעבד את האדמה בשביעית פוגע לא רק בקדושתו שלו, אלא אף בקדושת הארץ שניתנה לו כפקדון מאת ה', והארץ איננה מוחלת על פגיעה בקדושתה.

20. מדובר על קדושתה הקבועה של ארץ ישראל כארץ הקודש ולא על קדושתה לענין חלות מצוות התלויות בארץ.

21. הרעיון שלארץ יש בחירה ואחריות בא לידי ביטוי בפרשת בראשית: **"ואתה אריר אתה מן האדמה אשר פצתה את פיה לקחת את דמי אחיך מידך. כי תעבד את האדמה לא תוסף תת כוחה לך"** (בראשית ד', יד).

22. על התעלותו הרוחנית של האדם בשנת השמיטה, ראה בהקדמתו של הרב א"י הכהן קוק, בהקדמתו לספרו **"שבת הארץ"**.